

FTAXP 14.25.09

DOI

Ф.С. МҰХТАРОВА

Ыбырай Алтынсарин атындағы №83 мектеп-гимназиясы

(e-mail: farizamm97@gmail.com)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫ МЕҢГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі этнографиялық лексиканы меңгертудің ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – этнографиялық бірліктерді мағыналық, контекстік және лингвомәдени тұрғыдан игертетін тиімді әдістер мен тапсырмалар жүйесін ұсыну. Зерттеуде қазақ тілін оқыту әдістемесіне арналған еңбектер, нормативтік құжаттар, түсіндірме және фразеологиялық сөздіктер, цифрлық платформалар пайдаланылды. Теориялық талдау, жинақтау, сипаттау, лексика-семантикалық және контекстік талдау, салыстыру, жіктеу, әдістемелік модельдеу тәсілдері қолданылды. Нәтижесінде этнографиялық лексиканы меңгертудің бастапқы, орта және жоғары деңгейлері айқындалып, әр деңгейге сәйкес сөздікпен жұмыс, мәтіндік талдау, жоба, кросс-мәдени салыстыру, «киіз үй», «басқатырғыш» әдістері жүйеленді. Тыңдалым, оқылым, жазылым және айтылымды кіріктіретін тапсырмалар кешені ұсынылды. Ұсынылған жүйе оқушылардың сөздік қорын кеңейтіп, этномәдени танымын, коммуникативтік белсенділігін және ұлттық құндылықтарды тіл арқылы пайымдау қабілетін дамытуға бағытталған. Оның практикалық маңызы ұсынылған тапсырмаларды қазақ тілі сабақтарында, таңдау курстарында және оқушылардың өзіндік жұмысында жүйелі қолдану мүмкіндігімен және мұғалім тәжірибесін жетілдірумен айқындалады.

Түйін сөздер: этнографиялық лексика, қазақ тілін оқыту әдістемесі, лингвомәдени құзыреттілік, тілдік дағдылар, инновациялық әдістер, цифрлық технологиялар, жасанды интеллект.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану, цифрландыру және ақпарат ағынының күшеюі жағдайында жас ұрпақтың ұлттық мәдени кодты тіл арқылы тануы айрықша мәнге ие. Этнографиялық лексика халықтың дәстүрлі дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын, қолөнерін, киім-кешегін, тағам мәдениетін, әдет-ғұрпы мен рухани құндылықтарын танытатын тілдік бірліктер жүйесі. Сондықтан мұндай атауларды меңгерту тек оқушының сөздік қорын толықты-

румен шектелмей, оның тарихи жады мен ұлттық-мәдени танымын қалыптастыруға да қызмет етеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі этнографиялық лексиканы меңгерудің тиімді әдістерін жүйелеу және лингвомәдени құзыреттілікті дамытуға бағытталған тапсырмалар кешенін ұсыну. Осы мақсатқа сәйкес этнографиялық бірліктерді меңгерудің деңгейлерін айқындау, әр деңгейге сәйкес дәстүрлі, интербелсенді және инновациялық тәсілдерді іріктеу, көркем мәтін, сөздік және цифрлық ресурстар негізіндегі тапсырмаларды жүйелеу, жасанды интеллект құралдарын қолданудың әдістемелік мүмкіндіктерін көрсету міндеттері қойылды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін антропоэзектік, лингвомәдени, қатысымдық-әрекеттік, құзыреттілік және тұлғаға бағдарланған ұстанымдар құрайды. Этнографиялық лексиканы оқыту әдістерін іріктеуде А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, А. Әбілқаев, Ә. Исабаев еңбектеріндегі түсіндіру, талдау, салыстыру, көрнекілік, әңгімелеу, кітаппен жұмыс істеу туралы тұжырымдар [1], сондай-ақ этнографиялық бірліктерді ұлттық және мәдени кодтың тілдік көрінісі ретінде танытатын А. Салқынбай мен Н. Уәли пікірлері [2] басшылыққа алынды.

Зерттеу материалдары бірнеше дереккөзден жинақталды. Біріншіден, қазақ тілін оқыту әдістемесі, педагогикалық инноватика, лингвомәдениеттану және этнолингвистика салаларындағы ғылыми еңбектер мен оқу-әдістемелік әдебиеттер қарастырылды. Екіншіден, білім беру мен тіл саясатына қатысты нормативтік құжаттар, жалпыға міндетті білім беру стандарттары пайдаланылды. Үшіншіден, түсіндірме, фразеологиялық және этнографиялық сөздіктердегі атаулар, «Қыз Жібек» жыры мен І. Есенберлин шығармаларынан алынған мәтін үзінділері талдау материалы ретінде ұсынылды. Төртіншіден, QR-код арқылы берілген материалдар, цифрлық платформалар әдістемелік материал ретінде қолданылды.

Жұмыста өзара сабақтас бірнеше зерттеу әдісі қолданылды. Теориялық талдау мен жинақтау әдістері этнографиялық лексиканы оқытуға қатысты ғылыми тұжырымдарды саралауға мүмкіндік берді. Сипаттамалы және лексика-семантикалық талдау арқылы атаулардың мағынасы, тақырыптық топтары мен этномәдени мазмұны анықталды. Контекстік талдау этнографизмдердің фольклорлық және көркем мәтіндегі қызметін, фразеологиялық тіркестер құрамындағы мәнін ашуға бағытталды. Салыстырмалы және кросс-мәдени тәсіл туыстас және өзге мәдениеттердегі баламаларды салыстыру үшін, ал жіктеу мен жүйелеу әдістері тапсырмаларды күрделілік деңгейі мен тілдік әрекет түрлері бойынша топтастыру үшін пайдаланылды.

Талқылау

Этнографиялық лексиканы меңгертудің деңгейлік сатылары анықталып, әр деңгейге сәйкес келетін әдістемелік тәсілдерді нақтылауда Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы», «Біртұтас тәрбие» бағдарламасы [3], «Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы» [4], «2025–2026 оқу жылында жалпы білім беретін мектептерде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат [5] басшылыққа алынды. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы негіз болды [6].

Бастапқы деңгей. Бұл кезеңде оқушыларға этнографиялық атаулардың негізгі мағынасын түсіндіруге басымдық беріледі. Осы мақсатта визуалды әдістер кеңінен қолданылады. Мысалы, сурет бойынша атауын табу, этнографиялық терминнің мағынасын визуалды түрде түсіндіру.

Жалпы қазіргі білім беру жүйесіндегі олқылықтардың бірі – тіліміздегі сөздік құраммен байланысты. Білім алушылар этнографиялық бірліктердің мән-мағынасын түсінбей жатады, көркем мәтінмен жұмыс істегенде кей сөздердің төркінін білмейді немесе ауызша, жазбаша тапсырма орындағанда, эссе жазу, тақырыпқа қатысты диалог құрарда этнографиялық лексиканы, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді орынды қолдана алмайтын жағдайлар жиі орын алады. Бұл оқушылардың мәдени кодты аша алмауының, білмеуінің салдарынан болады. Сондықтан тұлғаның жеке қасиеттері мен қабілетін ескере отырып, оқушының танымдық мотивациясын қалыптастыру барысында *сөздікпен жұмыс әдісін* ұсынамыз.

Сөздікпен жұмыс әдісі. «Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі» атты оқулықта тұлғаның тілін дамыту үшін сөздік жұмыстарын жиі әрі жүйелі жүргізу керек екенін атап өтеді. Осы орайда жаңа сөздерді табу, мағынасын түсіну, эмоциялық-экспрессивтік мәніне назар аудару, оларды дұрыс қолдана білу, синонимдік, антонимдік қатарын табу, фразеологизмдердің мағынасын ашу секілді жұмыстар жүргізіледі [7, б. 132].

Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың тиімді үлгілерін көрсеткен ғалым Қ.О. Бітібаева әдебиетті оқытуда көрнекілік, зерттеу, сөздік әдістерінің маңызына тоқталады. Соның ішінде сөздік әдісі кез келген сабақтың негізі. Ғалымның пайымдауынша, оқушыларға жаңа ұғымдарды жеткізуде сөздік әдісі қолданылады. Берілетін білім теориялық, ақпараттық сипатта болғанда сөздік әдісін міндетті түрде қолданған дұрыс деген тұжырым келтіреді [8].

Сөздікпен жұмыс әдісінде ұсынылатын жаттығуларды тілдік дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға арналған жаттығулар (лексикалық, грамматикалық)

тикалық) және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға арналған жаттығулар деп бөлеміз, яғни тапсырмаға негізделген оқыту (task-based learning).

Тілдік дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға арналған жаттығуларға: 1-тапсырма. Берілген этнографиялық бірліктерге анықтама беріңіз.

Мәсі, шапан, тақия, сәукеле, тон, күпі, ішік, шекпен.

2-тапсырма. Этнографиялық бірліктердің мағынасын сөздіктерден іздеңіз.

Келі, саба, торсық, күбі, ожау, кесеқап, қауға, жастық ағаш.

3-тапсырма. Этнографиялық атауларды олардың мағыналарымен сәйкестендіріңіз (1-кесте).

Кесте 1 – Этнографиялық атаулар мен олардың мағыналарын сәйкестендіру

Этнографиялық атау	Мағынасы
Уыз ірімшік	Жаңа төлдеген малдың төлі емгеннен кейінгі алғашқы сүтінен пісіріледі.
Қаспақ	Ұзақ сапарға арналған езілген құрттан жасалған әрі сусын, әрі қорек.
Уыз	Қой сүтіне езілген құрт қосып дайындалады.
Тұрнияз	Уыз сүттен жасалған ірімшік.
Ежегей	Пісірілген сүттің қазанға жабысқан тұнбасы.
Малта	Сүтке май, су, езген құрт, тары қосып қайнатқан соң бұқтырып желінетін ұлттық тағам.

4-тапсырма. Бос орынды толықтырыңыз.

А. Тәтті дәм беру үшін қант, бал, өрік немесе мейіз қосып пісілетін қымызды – ... деп атаймыз.

Ә. Бие сүтінің уыз дәмі тарамаған кезде ашытылған қымызды – ... деп атаймыз.

Б. Жаз ортасында шөп әбден піскен кезде көп шайқалып, көп пісілетін, ірімшігі жақсы жазылған, сарғылт түсті қымыз – ... деп атаймыз.

В. Қордың үстіне сүт құйып дайындалатын, бірнеше күн жинақталған мол қымызды – ... деп атаймыз.

5-тапсырма. «Шаңырақ» сөзімен байланысты тұрақты тіркестерді фразеологиялық сөздіктерден қараңыз, мағынасын дәптерге жазыңыз. Алтын шаңырақ, қара шаңырақ, шаңырақ көтерді, шаңырағы ортасына түсті, шаңырағы құлады.

2. Негізгі тілде коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға арналған жаттығулар.

1-тапсырма. Сөйлеу әрекетіне негізделген жаттығулар. Оқушылардың этнографиялық бірліктерді бір-біріне түсіндіруі қажет.

2-тапсырма. Этнографиялық бірліктердің этимологиясын анықтаңыз. Оймақ, белбеу, ер-тұрман, түйреуіш, алқа, бойтұмар.

3-тапсырма. Берілген этнографиялық бірліктерді пайдаланып диалог құрас-тырыңыз.

Әшекей бұйымдар: жүзік, шашбау, алқа, сақина, білезік, шолпы, сырға.

Қару-жарақтар: алдаспан, дулыға, садақ, шоқпар, айбалта, кісе.

Аңшылыққа арналған құралдар: балдақ, томаға, тұғыр, оқшантай.

Тілді меңгеруде, оқушының сөздік қорын дамытуда бұл тапсырмалардың тигізер пайдасы зор. Оқу процесінде тілді дамытудағы негізгі мәселе білім алушының сөздік қорын үнемі байыту, себебі сөз, сөз тіркесі сөйлем тіл үйренушінің сөйлеуі үшін қызмет атқаратыны белгілі. Сөздік жұмыс сөйлеу ба-рысында, мәтінде кездесетін көнерген, мағынасы күңгірт, өзге ұлт өкілдеріне түсініксіз этнографиялық бірліктерді түсіндіріп қана қоймай, эмоциялы сөз-дерге мән беру, тілдік бірліктердің өзге де мағыналарына тоқталуды жүзеге асырады.

Батыс елдерінің білім беру жүйесінде тараған әдістердің бірі – «*балық қаңқасы*». Бұл әдіс Жапонияда ойлап табылды. Оны 1952 жылы Toyota компа-ниясында жұмыс істеген әйгілі жапондық Каору Исикава жасаған. Балықтың басы зерттеуге жататын негізгі мәселені немесе нысанды білдіреді. Сәйкесін-ше балық қаңқасында зерттеу нысанына қатысты себептер келтіріледі, яғни «неге пайда болды?» сұрағы туындайды. Балық құйрығы соңғы кезең ретінде шешім-жауап ұсынады. Сызбасы: мәселе (нысан) – неге – қорытынды. Мұн-дай нақты талдау оқушыларға берілген зерттеу нысанын бөлшектерге бөліп талдауға және зерттелетін нысанды егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл әдісті түрлендіре отырып проблемалық оқыту негізінде этногра-фиялық бірліктерді талдаудың «*киіз үй*» әдісін ұсынбақпыз. Мысалы, кебіс этнографизмін алайық. Негізгі мәселе: кебіс сөзінің мағынасын талдау. Киіз үйдің уықтары бұл атаудың мағынасын жан-жақты көрсетеді. *Не мағына бе-реді:* мәсінің сыртынан киюге арналған қонышсыз аяқкиім; *Неден жасалады:* басын жұмсақ былғарыдан, табанын қатты ұлтаннан биік өкше етіп жасай-ды; *Бұл заттың ұлттық құндылығы неде:* оюлармен, күміспен әшекейлейді; *Кімдерге арналған:* ерлер мен қыз-келіншектерге т.б. Киіз үйдің керегесі бұл атаудың қазіргі таңдағы этномәдени сипатын анықтайды. Қазіргі таңда кебісті түрлендіріп, заманауи үлгіге үйлестіріп қолданады.

Текше әдісі. Бірінші жағы – сипаттау (түсі, пішіні, өлшемі, көлемі, яғни жалпы сипаты). Екінші жағы – салыстыру (ол неге ұқсайды? басты ерекшелі-гі неде?). Үшінші жағы – бейне (ассоциациялық тұрғыдан талдау жүргізу).

Төртінші жағы – талдау (бұл не үшін қажет? пайдасы неде?). Бесінші жағы – ұсыну (сіз оны қалай пайдалана аласыз?). Алтыншы жағы – тың деректер ұсыну, басқа қырларын ашу.

«Басқатырғыш» әдісі (пазл). Ойын негізінде құрылған инновациялық әдістердің бір түрі. Алдымен оқушыларды шағын топтарға бөлеміз. Әр топқа макротақырыптың құрамына кіретін микротақырыпшаларға қатысты этнографиялық атаулардың суреті бірнеше бөліктерге бөлініп беріледі. Білім алушылар берілген ұғымға қатысты ақпараттармен бөлісу арқылы берілген сурет бөлшектерін құрастыруы қажет. Мысалы, тұрғын үйдің ішкі бөліктері макротақырыбын алайық. Оқушыларды алты топқа бөлеміз. Топтарға (сықырлауық, сарнақ, шаңырақ, есік, күлдіреуіш, басқұр) секілді заттардың суретін төрт-төрт бөлікке бөліп үлестіреміз (себебі бір топта төрт адам). Әр топ оқушысы берілген атауға қатысты өз ойын жеткізе отырып суретті құрастырады.

«Түйе жасы – жұмбақ». Сөздерді мағынасына қарай сәйкестендіріңіз (1-сурет).

Сурет 1 – «Түйе жасы – жұмбақ» тапсырмасына арналған QR-код

2. Орта деңгей. Бұл деңгейде этнографиялық лексиканың мағынасын ғана емес, оның тілдік қолданыстағы ерекшеліктерін меңгерту маңызды. Осы мақсатта этнографиялық ұғымдардың фразеологиялық тіркестерде қолданылуы талданады. Мысалы, фразеологиялық сөз тіркестерімен жұмыс, контекстік талдау, яғни этнографиялық атаулардың мәтін ішіндегі мағынасын түсіну.

Кітаппен жұмыс істеу әдісі. Этнографиялық лексика халық ауыз әдебиеті үлгілерінде, жазушылардың көркем шығармаларында, поэзияда жиі кездесетіндіктен кітаппен жұмыс істеу әдісін қолдану тиімді. Оқу үдерісі мен сабақтан тыс жұмыстарды жоспарлауда білім алушылардың психологиясы мен жас ерекшелігіне қарай тапсырмалар беріледі. Біз нысан етіп алып отырған этнографиялық бірліктерді 9-сынып оқушыларына оқытуда ауыз әдебиеті үлгісінің бір түрі «Қыз Жібек» жырынан үзінділер алынды. Сабақ барысында оқушыларды «асық, ханталапай, ұлыстар, алаш зиялылары» секілді топқа бөлу әдістерін қолданып екі үлкен топқа бөлеміз.

Берілетін тапсырма: оқушылар берілген жыр үзінділерінен этнографиялық бірліктерді тауып, олардың мағынасын ашып, тақырыптық бөлінісін көрсетеді.

Мысалы:

Нұрдай болып шайқалып,
Сағымы жерде жайқалып,
Алтынды кебіс сартылдап,
Тебінгі, тоқым жарқылдап,
Сары ала қамшы қолында,
Маңызды, байсал бәйбіше
Кетіп барады найқалып («Қыз Жібек» жырынан үзінді, 115 б.)
Жел жетпейді шабысы,
Су төкпейді жүрісі.
Төлегенді іздеуге
Арнап жүрген осы аты.
Беренменен белдікпен,
Шұғаменен желдікпен,
Айылын баптап тартады,
Мақпалменен терліктеп.
Ер-тұрманы алтыннан,
Орнатып гауһар көздіктеп.
Бес қаруын бойына

Іліп алды беріктеп («Қыз Жібек» жырынан үзінді, 185 б.)

2 – тапсырма. Толық сынып оқушыларына нақты мәтін үзіндісін ұсыну. Бұл жерде «пікірталас, әңгіме, диалог, сұрақ-жауап» әдістері қолданылады. Мысалы, І.Есерберлиннің «Көшпенділер» романындағы мына үзіндіге назар аударсақ.

Хан шақыруынан қатты сезіктенген Жәнібек, бешпетінің ішінен қорасан болатынан жұқа етіп тоқыған шағын сауыт киді. Алдаспанын қамсыз қайрап, садақ жебесіне жаңадан сұңқар қауырсынын қадады.

Ханның аңға аттанатын күні жеткенде адыр басына керней-зурнайшылары шығып, бүкіл даланы басына көтере, барылдата тартып, аңшыларға «жиналыңдар» деп белгі берді. Оқишау төбелі мидай дала. Ат құлағы мен бұйра қымыздығы аралас біткен жасыл шалғын. Әлжуас сабақтары толығын ылдидыдағы қызғалдақ, сарғалдақтар көк майсадан жоғары көтеріліп, өректің жеткен... Тұс-тұстан төбе басына сұлтан, әмір, бектер ағыла бастады. Кенет хан ордасы жағынан бір топ адам көрінді. Өзгеден сәл үздіктеу келе жатқан, жал-құйрығын түйіп тастаған күрең қасқа жүйрік ат мінген, үстінде аң аулауға деп арнап тіккен шолақ сауыт, зерлі күміс дулығасы

бар Әбілқайыр ханның өзі. Соңынан ергендері үзеңгілес батыр нөкерлері. Кілең жеңіл сауыт, ықшам киім киген. Аттарының бәрі жал-құйрығын түйіп тастаған, ауыздығымен алысқан жүйріктер. Үстіндеріндегі сауыттары, асынған қару-жарақтары күнмен шағылысқан осынау топтың ішінен үш-төрт әйел көзге түседі. Әсіресе, ортада келе жатқан, бүкіл Дешті Қыпшақ жеріне әйгілі «Ортеке» деп ат қойылған Күлсары сәйгүлік мінген жас әйел таңғажайып салтанатымен анадайдан-ақ көздің жауын алады. Астындағы сайгүлік жүйрігінің ат-әбзелі, жүген-құйысқаны, өмілдірігі – бәрі сары алтынмен апталған. Әйелдің үстінде алтын жіппен зерлеген сарғылт, дүрия қысқа шапан, басында сүйір ұшты құндыз бөрік. Шалбарының етегі де алтын оқамен әдіптелген («Алмаз қылыш», 10 б.)

Оқушылар берілген шығарма үзіндісінен этнографиялық бірліктерді теріп, олардың мағынасын сөздіктерден іздеуі тиіс. Жинақталған этнографиялық лексиканы мағыналық топтарға бөлу қажет. Қосымша тапсырмалар жиынтығы төмендегі QR-код арқылы беріледі (2-сурет).

Сурет 2 – Қосымша тапсырмаларға арналған QR-код

Тапсырма: Этнофразеологизмдерді берілген сөйлемдерден табыңыз.

Моланың көлеңкесіне малдас құрып отырды да үйінен ала шыққан сусынын жұтты (О.Б. б.18).

Түйе өркештенген адырлар бітіп, алдарынан далиып кең жазық ашылды (О.Б. б. 104).

Әр сөзі түйеден түскендей, сызылу, сынықсудан ада, ұрысқақ естіліп келеді (О.Б. б.230).

Жөн-жөн... әйтеуір қайда барсаң да бір-бірінен адасып жүрген ел, – деп кеудесін керіктей керіп, күрсінді де әдетінше шалқалап барып, шаңыраққа қарады (О.Б. б.274).

Мың да тоғыз жүз отыз бесінші жылы қапылыста айырылып қалған ұлымның өзі болмаса да – көзі, алтынымның бір сынығы, міне... қырық жылдан соң қара шаңырақты қыран құстай айналып тауып отыр (О.Б. б.325).

Асты-төк мол тамақтың қысымдап, шым-шымдап келген саран аузы сөгіліп, ит басына іркіт төгілгендей думанды кеш болды (О.Б. б.138).

Әңгіме әдісі. Сөйлесім – адамға тән әрекеттің бір түрі, қатысымдық сипат-

тағы дыбыс арқылы ойды сыртқа шығаратын әлеуметтік құбылыс. Тілдік қатынасқа байланысты бұл әрекет бес түрге бөлінеді. Олардың бірі оқылым әрекеті. Танымдық оқылым, зерделік оқылым, ізденімдік оқылым, көрсетімдік оқылым, аналитикалық оқылым деген түрлерінің барлығы тіл үйренушіге жаңа ақпараттарды тез меңгеруге көмектеседі. Оқылым әрекеті өз кезегінде дауыстап оқу, іштей оқу деп екіге бөлінеді. Өзге әрекеттерге қарағанда күрделі, өз бойында фонемалық, графикалық, психологиялық және әдістемелік ерекшеліктерді қамтитын тілдік қатынастардың бірі – жазылым. Білім беру жүйесінде кеңінен тараған сөйлесім әрекетінің бір түрі – тыңдалым. Тыңдалым – аудирование сөзінің баламасы, тыңдау арқылы түсіну деген мағынаны білдіреді. Айтылым дегеніміз тұлғалар арасындағы коммуникацияны жүзеге асыратын әрекеттің бір түрі. Дәстүрлі білім беруде этнографиялық бірліктерді оқытуда оқушыларға төрт деңгейлік жүйе ұсыну тиімді. Алғашқы деңгейде «тыңдалым» тапсырмаларын ұсынамыз. Аудиомәтіндерде міндетті түрде этнографиялық лексика болуы шарт. Екінші деңгейде «оқылым» тапсырмаларын ұсынамыз. Шағын мәтіндерді оқытып, материалдық мәдениет лексикасына қатысты тілдік бірліктерді жинақтап, лексика-семантикалық топтарға бөлу керек. Мәтіннің соңында сұрақтарға жауап беру шарт. Үшінші деңгейде «жазылым» тапсырмасын ұсыну қажет. Берілген сөздер арқылы жазбаша мәтін құру. «Халқымыздың сарқылмас қазынасы» атты тақырыпта эссе жазу. Төртінші деңгей «айтылым» оқушылардың сұрақ-жауап алмасуы, өз пікірлерін білдіруі т.б. Айтылым әрекетіне арналған тапсырма үлгісі 2-кестеде ұсынылады. Кесте автордың зерттеуі негізінде құрастырылған.

Кесте 2 – «Қазақтың ұлттық киімдері» атты тақырыпта шағын әңгіме құраңыз

Ер адамның сырт киімдері	Әйел адамның сырт киімдері
Кебенек – жұқа басылған киізден тігілген, боранда жауын-шашында киетін сыртқы киім.	Кэзекей – жеңі жоқ, жағасы кеңірек ойылған, белден төмен түсетін, жеңіл, бағалы матадан тігілген киім.
Жадағай – астарсыз не жұқалап қой жүні салынып тігілген жеңіл сырт киім.	Белдемше – көйлек үстіне киілетін сәнді киімдердің бірі.
Шекпен – жүннен иіріліп, өрнектеп тоқылған сырт киім.	Ішік – қымбат бағалы аң терісінен тігілген жылы сырт киім.
Күпі – арасына жүн салып, тыстап тігілген қыстық сырт киім.	Қырмызы тон – қызыл матадан тігілген қаптал шапан.

Жоғары деңгей. Бұл кезеңде оқушылар этнографиялық бірліктерді мәдени-тарихи контексте терең талдау арқылы меңгереді. Мысалы, мәдени-тарихи

талдау – этнографиялық бірліктердің пайда болу себебі мен олардың семантикалық мазмұнын ғылыми тұрғыдан зерттейді. Кейстік әдіс – нақты оқиғалар мен тарихи деректерді қарастырып, сол контекстегі этнографиялық лексиканың рөлін талдау. Шығармашылық тапсырмалар алғашқы ғылыми мақала жазу тәжірибесін қалыптастырады.

Жоба арқылы оқыту. Барлық оқушыларға белгілі бір тақырыпты аяқтағанда немесе модуль соңында жоба үлгісіндегі тапсырмаларды ұсыну тиімді. Оқытудың бұл түрі жаңа мазмұнды игеруге, зерттеуге, оқушылардың өз бетінше ізденуіне, сыни тұрғыда ойланып өзгелермен жұмыс істеуіне жағдай жасайды. Жоба арқылы оқытуда педагог – нұсқаушы, оқушы – басқарушы қызметін атқарады.

«Этно-ғылым» (этнографиялық зертхана). Этнографиялық өнімдердің ғылыми тұрғыдан пайдасын анықтауға негізделген тапсырма. Тапсырмалар:

1. Қымыз бен айран құрамындағы пайдалы бактерияларды анықтау.
2. Қазақ құртында қандай дәрумендер бар екенін зерттеу.
3. «Қымыз бен Red Bull: қайсысы күшті?». Оқушылар энергетикалық суындар мен қымыздың айырмашылығын талдайды.

Бұл берілген тапсырмалар пәнаралық байланысқа негізделіп, оқушылардың этнографиялық бірліктерді биологиялық, химиялық тұрғыдан маңызын зерттеп, оны қазіргі өмірмен байланыстырады.

Этнографизмдерді оқу және оқыту барысында қалыптасатын басты қағидалардың бірі – материалдық және рухани мәдениеттің ара жігін ажырату. Этнография – бір халықтың ғана емес, жер бетіндегі туыстығы бар немесе ешқандай байланысы жоқ халықтардың мәдениеті мен болмысын, тұрмысын зерттейтін ғылым саласы болғандықтан, этнографиялық лексиканы оқытуда туыстас тілдермен салыстыру білім алушының сабаққа деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, ғылыми көзқарасының қалыптасуына да оң әсерін тигізбек.

Қазіргі таңда инновация адам өмірі мен қызметінің, қоғам салаларының барлығына өз әсерін тигізіп отыр. Соның ішінде қазіргі білім беру жүйесінде жауапты, бастамашыл, жан-жақты қалыптасқан тұлға, болашақ маман даярлауда дұрыс тәсілдерді қолдану үлкен маңызға ие. Жалпы инновация ұғымы латын тілінен аударылғанда (innovation-инновация) өзгерту, жаңарту деген мағынаны білдіреді. Ол теориялық, технологиялық, педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас бағдарламасы ретінде жаңа мазмұнды ұйымдастырады әрі нәтижені қамтамасыз етеді [9]. Экономикаға инновация ұғымын австриялық Й.Шумпетер мен неміс социологы В.Зомбарт XX ғасырдың 30-жылдары енгізген, білім берудегі инновация термині XX ғасырдың 50-жылдарында қолданыла бастады.

Оқытудың инновациялық әдістері оқу материалдарын меңгеру кезінде

(оқытушы-білім алушы) қатынасын орнатады. Оқытудың жаңа әдістері мен тәсілдерін енгізу арқылы педагог оқу үдерісі мен жалпы білім берудің нақты реформасын жүзеге асырады. Оқушылардың оқу сапасының жақсаруы мен қызығушылығының артуы оқылатын пәнге, қолданылатын әдістер мен субъект-субъект қатынасына тікелей байланысты. Бұл әдістер шығармашылық іс-әрекеттің қалыптасуына мүмкіндік береді. Сол себепті олардың оқу процесіндегі тиімділігі зор. Ғалым Х.Е. Мейхнер педагогикалық эксперимент жүргізіп, инновациялық әдістердің басты артықшылықтарын көрсетеді. Мысалы, білім алушы оқыған мәліметтердің 10%, естіген ақпараттардың 20%, көрген, естіген мәліметтердің 50%, ал өздері айтып, ізденген, істеген әрекеттерінің 80-90% жадында сақтайды [10].

Дәстүрлі білім беру жүйесін сақтай отырып инновациялық әдістерді қолдану арқылы этнографиялық лексиканы жеңіл әрі тиімді түсіндіру маңызды. Сол себепті онлайн, офлайн форматта қолдануға тиімді этнографиялық лексиканы үйретуге арналған инновациялық тапсырмалар кешені ұсынылмақ.

1-қадам. Инфографикамен танысу және ChatGPT, Jasandy.com құралдарын пайдалану.

Графикалық мәтінді қарап шығыңыз. Инфографиканы ChatGPT-ке енгізіп, оны мәтіндік форматқа айналдырыңыз. 3-суретте берілген.

Jasandy.com платформасын қолданып, мәтіннің мағынасын түсінуге көмекші құрал ретінде пайдаланыңыз. Міндеттері:

Графикалық мәтіннен алынған ақпаратты мәтін түрінде жазыңыз.

Мәтін бойынша 3-4 сұрақ құрастырыңыз.

Сурет 3 – Этнографиялық лексиканы меңгертуге арналған инфографика

2-қадам. Салыстыр, ойлан, түсін: өз ойларыңызды берілген негізгі мәтінмен салыстырыңыз.

3-қадам. Sozdikqor.kz және Termincom.kz сайттарын пайдалану. Міндеттері:

Әр сөздің анықтамасын және қолдану мысалдарын дәптерге немесе Google Docs-та жазып алыңыз.

Осы сөздермен 2-3 сөйлем құрастырыңыз.

4-қадам. Fobizz платформасын пайдалану.

Инфографиканың мазмұнына сүйеніп, келесі сұрақтарды жасанды ботпен талқылаңыз.

Тіл мен мәдениет арасында қандай байланыс бар?

Этнография нені зерттейді?

Тіл арқылы мәдениетті қалай насихаттауға болады?

Этнографиялық зерттеулер не үшін маңызды?

Қазақ халқының қай дәстүрі сізді ерекше қызықтырады?

Егер сіз этнограф болсаңыз, қай халықтың мәдениетін зерттер едіңіз? Неге?

Міндеттері: платформадағы жауаптарды талдап, маңызды ақпаратты дәптерге немесе Google Docs-та жазыңыз.

Жасанды интеллектке негізделген этнографиялық лексиканы оқыту барысында *fabula-ai.com* (сурет генераторы), *gamma.app* (презентация жасау), *perai.io* (мәтін және тест сұрақтарын құрастыру), *gemini* (ақпараттық чат-бот), *goshi.ai* (оқу материалдарын дайындау), *to-teach.ai* (сабақ жоспарын жасау, жұмыс парақшаларын дайындау) секілді онлайн цифрлық құралды қолдану тиімді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі этнографиялық лексиканы меңгертудің мазмұндық және әдістемелік жүйесі айқындалды. Біріншіден, этнографиялық бірліктерді игеру үдерісі бастапқы, орта және жоғары деңгейлерге жіктелді. Бастапқы деңгейде атаудың негізгі мағынасын тану, сөздік анықтамасын түсіну және оны заттық бейнемен сәйкестендіру көзделсе, орта деңгейде этнографизмдердің көркем мәтіндегі, фразеологиялық тіркестегі және сөйлеу жағдаятындағы қолданысын анықтау басымдық алды. Жоғары деңгейде атаулардың тарихи-мәдени негізін талдау, салыстыру, дереккөздермен жұмыс істеу және шағын зерттеу жүргізу әрекеттері белгіленді. Мұндай сатылы құрылым оқу тапсырмаларын білім алушының жас және танымдық ерекшелігіне қарай бірізді күрделендіруге мүмкіндік береді.

Екіншіден, этнографиялық лексиканы меңгертетін әдістер мазмұндық қызметіне қарай жүйеленді. Сөздікпен және кітаппен жұмыс, контекстік және лексика-семантикалық талдау атаудың мағынасы мен қолданысын ашуға бағытталды. «Киіз үй», «текше», «басқатырғыш», салыстыру, кейс және жоба әдістері білім алушының ақпаратты талдауына, топтастыруына, дәлелдеуіне және шығармашылықпен ұсынуына негіз болды. Осы әдістер жеке-жеке емес, бір оқу мақсатына бағындырылған өзара сабақтас кешен ретінде қарастырылды.

Үшіншіден, тыңдалым, оқылым, айтылым және жазылым әрекеттерін кіріктіретін тапсырмалар жүйесі ұсынылды. Тапсырмалар этнографиялық атауды табу, мағынасын түсіндіру, тақырыптық топқа бөлу, тұрақты тіркестер құрамында талдау, диалог пен мәтін құрастыру және мәдени мазмұнын пайымдау кезеңдерін қамтыды. Бұл жүйе лексикалық білімді қатысымдық қолданыспен ұштастыруға бағытталған. Сонымен қатар тапсырмаларды бағалаудың мазмұнды түсіну, сөзді контексте дұрыс қолдану, мәдени ақпаратты түсіндіру және дерекке сүйеніп пікір білдіру сияқты өлшемдері нақтыланды.

Төртіншіден, цифрлық ресурстарды пайдаланудың әдістемелік үлгісі жасалды. ChatGPT, Jasandy.com, Sozdikqor.kz, Termincom.kz, Fobizz және өзге платформалар ақпаратты іздеу, салыстыру, визуализациялау және тапсырма құрастыру құралы ретінде ұсынылды. Сонымен бірге цифрлық жауаптарды сөздік және ғылыми дереккөздермен тексеру қажеттігі ескерілді. Зерттеу нәтижесінде мұғалімнің сабақ мазмұнына бейімдеп қолдануына болатын деңгейлік тапсырмалар кешені мен цифрлық сүйемелдеу тетіктері тұжырымдалды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, этнографиялық лексиканы меңгерту қазақ тілін оқытудың тек лексикалық бағытына жатпайды, ол тілдік білімді ұлттық тарихпен, дәстүрлі мәдениетпен және халықтың дүниетанымымен сабақтастыратын кешенді үдеріс. Зерттеу барысында этнографиялық атауды жеке сөз ретінде жаттатудан гөрі, оның мағынасын көркем мәтін, фразеологиялық тіркес, нақты жағдаят және мәдени-тарихи дерек аясында ашудың тиімді екені негізделді. Осындай контекстік ұстаным білім алушыға атаудың номинативтік мағынасын ғана емес, оның бағалауыштық, символдық және мәдени мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған деңгейлік жүйе этнографиялық бірліктерді қарапайым тану мен түсіндіруден бастап, оларды сөйлеуде қолдану, салыстыру, мәдени тұрғыдан түсіндіру және зерттеу әрекетіне дейін бірізді меңгертуді көздейді. Тыңдалым, оқылым, айтылым және жазылым әрекеттерінің кіріктірілуі этнографиялық лексиканы пассив сөздік қордан белсенді қолданысқа көшірудің әдістемелік алғышартын қалыптастырады.

Цифрлық платформалар мен жасанды интеллект құралдарын пайдалану материалды визуализациялауға, тапсырмаларды саралауға және қосымша дерек іздеуге мүмкіндік береді. Алайда мұндай құралдардың жауабы мұғалімнің әдістемелік бақылауынсыз және сенімді сөздіктер мен ғылыми еңбектер арқылы тексерусіз қолданылмауы тиіс. Сондықтан цифрлық технология дәстүрлі оқыту тәсілдерін алмастыратын емес, оларды толықтыратын құрал

ретінде қарастырылады. Зерттеудің практикалық маңызы ұсынылған тапсырмалар мен әдістерді қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында, таңдау курстарында, үйірме және өзіндік жұмыстарда қолдануға болатындығымен айқындалады.

Әдебиеттер

1. Әбдісүлейменова, Р. Қазақ тілін техникалық жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 192 б.
2. Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: 10.02.02: филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы, 2007. – 53 б.
3. «Біртұтас тәрбие» бағдарламасы (05.08.2024). https://uba.edu.kz/storage/app/media/BIRTUTAS_TARBIE_KAZ%20new%2005.08.2024.pdf
4. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспары (2023).
5. «2025–2026 оқу жылында жалпы білім беретін мектептерде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2025. – 104 б.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы (өзгерістер мен толықтырулармен). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (қаралған күні: 30.07.2026).
7. Жусанбаева, С.Б. Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 210 б.
8. Бітібаева, Қ.О. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. – Алматы, 2012. – 314 б.
9. Сагдиева, И.Т. Инновационная деятельность в образовательной организации: региональный опыт // Инновации в образовании. – 2016. – №2. – С. 70-79.
10. Мынбаева, А.К. Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения или как интересно преподавать: учеб. пос. – Алматы, 2007. – 284 с.

Ф.С. МУХТАРОВА

Школа-гимназия № 83 имени Ыбырай Алтынсарина

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОСВОЕНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические основы обу-

чения этнографической лексики казахского языка. Цель исследования заключается в разработке системы эффективных методов и заданий, обеспечивающих освоение этнографических единиц в семантическом, контекстуальном и лингвокультурном аспектах. В качестве исследовательских материалов использованы научные труды по методике преподавания казахского языка, нормативные документы, толковые и фразеологические словари, а также цифровые образовательные платформы. В работе применены методы теоретического анализа, обобщения, описания, лексико-семантического и контекстуального анализа, сопоставления, классификации и методического моделирования. В результате определены начальный, средний и продвинутый уровни освоения этнографической лексики; в соответствии с каждым уровнем систематизированы работа со словарём, анализ текста, проектная деятельность, кросс-культурное сопоставление, а также методы «киіз үй», «пазл». Предложен комплекс заданий, интегрирующих аудирование, чтение, письмо и говорение. Разработанная система направлена на расширение словарного запаса учащихся, развитие их этнокультурного сознания, коммуникативной активности и способности осмысливать национальные ценности посредством языка. Практическая значимость исследования определяется возможностью систематического применения предложенных заданий на уроках казахского языка, элективных курсах и в самостоятельной работе учащихся, а также их использованием в целях совершенствования педагогической практики.

Ключевые слова: этнографическая лексика, методика преподавания казахского языка, лингвокультурная компетенция, речевые навыки, инновационные методы, цифровые технологии, искусственный интеллект.

F.S. MUKHTAROVA

Ybyrai Altynsarin School-Gymnasium №83

EFFECTIVE METHODS FOR TEACHING AND LEARNING KAZAKH ETHNOGRAPHIC VOCABULARY

Abstract. The article examines the scientific and methodological foundations for teaching ethnographic vocabulary in the Kazakh language. The study aims to develop a system of effective methods and tasks that facilitate the acquisition of ethnographic units from semantic, contextual, and linguocultural perspectives. The research draws on scholarly works in Kazakh language teaching methodology, regulatory documents, explanatory and phraseological dictionaries, as well as digital educational platforms. The methods employed include theoretical analysis,

synthesis, description, lexical-semantic and contextual analysis, comparison, classification, and methodological modelling. As a result, basic, intermediate, and advanced levels of ethnographic vocabulary acquisition were identified. Appropriate techniques were systematised for each level, including dictionary-based work, textual analysis, project-based learning, cross-cultural comparison, and the «kiiz ui» and «puzzle» methods. An integrated set of tasks incorporating listening, reading, writing, and speaking was also proposed. The developed system is intended to expand students' vocabulary, enhance their ethnocultural awareness and communicative engagement, and develop their ability to interpret national values through language. The practical significance of the study lies in the possibility of systematically applying the proposed tasks in Kazakh language lessons, elective courses, and students' independent work, as well as in using them to improve teaching practice.

Keywords: ethnographic vocabulary, Kazakh language teaching methodology, linguocultural competence, language skills, innovative methods, digital technologies, artificial intelligence.

References

1. Ábdisúleimenova, R. (2007). Qazaq tilin tehnikalyq joǵary oqý oryndarynda oqytý ádistemesi (Methodology for teaching the Kazakh language at technical higher education institutions). Almaty: Sózdik-Slovar'. 192 p.
2. Ýáli, N. (2007). Qazaq sóz mádenietiniń teorıalyq negizderi: 10.02.02: filol. ǵyl. dok. ... avtoref. (Theoretical foundations of Kazakh speech culture: Abstract of a doctoral dissertation in philology, specialty 10.02.02). Almaty. 53 p.
3. «Birtutas tárbie» baǵdarlamasy (The «Birtutas Tarbie» Unified Education Program). (2024, August 5). https://uba.edu.kz/storage/app/media/BIRTUTAS_TARBIE_KAZ%20new%2005.08.2024.pdf
4. Qazaqstan Respublikasynda til saıasatyn damytýdyń 2023–2029 jyldarǵa arnalǵan tuıyrymdamasyn iske asyrý jónindegi is-qımyl jospary. Government of the Republic of Kazakhstan. (2023).
5. 2025–2026 oqý jylynda Qazaqstan Respublikasynyń jalpy bilim беретin mektepterinde bilim berý protsesin uıymdastyrdyń ereksheликтери týraly: Ádistemelik nusqaý hat. Astana: Y. Altynsarin National Academy of Education. 172 p. <https://uba.edu.kz/storage/app/media/77777%20KZ%20%20KZ.pdf>
6. Republic of Kazakhstan. (2007). Qazaqstan Respublikasynyń «Bilim týraly» Zańy (Law of the Republic of Kazakhstan «On Education»), №319-III, 27 July 2007, as amended. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (Accessed: 30 July 2026).
7. Jýsanbaeva, S. B. (2016). Qazaq tilin oqytýdyń innovatsıalyq ádistemesi

(Innovative methodology for teaching the Kazakh language). Almaty: Qazaq úniversiteti. 210 p.

8. Bitibaeva, Q. O. (2012). Qazaq ádebietin tereńdetip oqytýdyń innovatsıalyq ádistemesi men tehnologıasy (Innovative methodology and technology for advanced teaching of Kazakh literature). Almaty. 314 p.

9. Sagdieva, I. T. (2016). Innovatsionnaya deyatel'nost' v obrazovatel'noi organizatsii: regional'nyi opyt (Innovative activity in an educational organization: Regional experience). Innovatsii v obrazovanii (Innovations in Education), 2, pp. 70–79.

10. Мынбаева, А. К., Садвакасова, З. М. (2007). Innovatsionnye metody obucheniya, ili kak interesno prepodavat': uchebnoe posobie (Innovative teaching methods, or how to make teaching engaging: A study guide). Almaty. 284 p.

Автор туралы мәлімет:

Мұхтарова Фариза Сейдахметқызы – PhD, Ыбырай Алтынсарин атындағы №83 мектеп-гимназиясы, Астана, Қазақстан;

Мұхтарова Фариза Сейдахметқызы – PhD, Школа-гимназия № 83 имени Ыбырая Алтынсарина, Астана, Казахстан;

Fariza Seidakhmetkyzy Mukhtarova – PhD, Ybyrai Altynsarin School-Gymnasium №83, Astana, Kazakhstan.